नेन श्रीरामसमर्पणेन कुशिकसुतमनोरथं विश्वामित्राभिलाषमेव पूरयामास सफलीचकार । न त्वप्रदानरूपं निजमनोरथमित्येवकारार्थः ॥

योगेन लभ्यो यः पुंसां संसारापेतचेतसाम् ।
नियोगेन पितुः सोऽयं रामः कौशिकमन्वगात् ॥ ३५ ॥

योगेनेति । यो रामः संसारात्पुत्रमित्रकलत्रबन्धुरूपादपेतं निवृत्तं चेतो येषां तेषां पुंसाम् । वीतरागाणां योगीश्वराणामित्यर्थः । योगेन लभ्यो ध्यानेन गम्यः । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्करणीयः' इति श्रुतेः । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । सोऽयं श्रीरामः पितुर्नियोगेन निर्देशेन । नितरां योगेन चेति गम्यते । कौशिकमन्वगादनुजगाम । लोकानुग्रहदयालवः किं न विडम्बयन्तीति भावः । 'इणो गा लुङि' इति लुङि गादेशः । एतदादिश्लोकत्रयमानुष्टुभं छन्दः ॥

तत्र सत्रं परित्रातुं विश्वामित्रो महामुनिः ।
सौमित्रिसहितं रामं नयन्नयमवोचत ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समयेऽयं महामुनिर्मुनिश्रेष्ठः । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः । 'मित्रे चर्षौ' इति विश्वशब्दस्य दीर्घश्छान्दसः । लोकेऽपि शिष्टप्रयोगात् । सत्रं परित्रातुं यज्ञं परिपालयितुं सौमित्रिसहितं लक्ष्मणानुगतं रामं नयन्प्रापयन्नवोचतोक्तवान् ॥

तदेवाह—

बलेन तपसां लब्धे बलेत्यतिबलेति च ।
विद्येते मयि काकुत्स्थ विद्ये ते वितरामि ते ॥ ३७ ॥

बलेनेति । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थः । अत्रेत्थं पौराणिकी कथा—पुरा किल पुरंजनो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयानुबन्धेन देवासुरयुद्धे देवसहायार्थं महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निशाचरमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञामलभतेति । तस्यापत्यं काकुत्स्थः । तस्य संबुद्धिर्हे काकुत्स्थ श्रीराम । तपसां बलेन तपःशक्त्या । तपसामिति बहुवचनं विद्ययोरसुलभद्योतनार्थम् । लब्धे प्राप्ते बलेति अतिबलेति च नाम्ना प्रसिद्धे विद्ये मन्त्रौ मयि विद्येते वर्तेते । ते विद्ये ते तुभ्यं वितराम्युपदिशामीत्यवोचतेति संबन्धः । उपदिदेश चेति वाक्यशेषः । अत्र बलातिबले प्रकम्य ब्रह्मयामलेऽभिहितम्—'उत्साहबल्योर्वृद्धिः परशस्त्रसहिष्णुता । न बाधा क्षुत्पिपासाभ्यां यतः सा कथिता बला ॥ यतः परस्य स्वालित्यं दृढमनःकायकर्मणाम् । स्वोपाये च श्रमोबलं भवेत्सातिबला मता ॥ इदं विद्याद्वयं ज्ञानमात्रं सिद्धिकरं नृणाम् । विष्णुरेतद्द्वयं स्मृत्वा जितवान्मधुकैटभौ ॥'

इति । तथा रामायणश्लोकः—'क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥' इति ॥

अथ मुनी राममनोविकासार्थं कथाः कथयितुमुपचक्रम इत्याह—

ततो [1]गृहीतविद्यस्य दाशरथेः [2]प्रदेशमेकं प्रदर्श्य भगवानित्थमकथयत् ।

तत इति । ततो गृहीते विद्ये बलातिबलाख्ये येन तस्य दाशरथेर्दशरथनन्दनस्य श्रीरामस्य । 'अत इञ्' इतीञ्प्रत्ययः । एकं कमपि प्रदेशं जनपदं प्रदर्श्य दर्शयित्वा [भगवान्] इत्थमकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अस्मिन्पुरा पुरभिदः परमेश्वरस्य
फालान्तरालनयनज्वलने मनोभूः ।
सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुञ्चदङ्गं
तस्मादमुं जनपदं विदुरङ्गसंज्ञम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्निति । पुरा पूर्वकालेऽस्मिन्प्रदेशे मनोभूर्मन्मथः पुरभिदस्त्रिपुरान्तकस्य । अस्यान्यान्तकत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । परमेश्वरस्य त्र्यम्बकस्य फालान्तराले निटलतटे यन्नयनं तृतीयं नेत्रं तदेव ज्वलनोऽग्निः, तज्ज्वलनो वा, तत्र सद्योऽविलम्बेन शलभत्वं पतङ्गभावम् । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य । भस्मीभूत्वे(ये)त्यर्थः । अङ्गं शरीरममुञ्चत्त्यक्तवान् । 'शे मुचादीनाम्' इति मुमागमः । तस्मात्कारणादमुं जनपदं देशम् । अङ्ग इति संज्ञा नामधेयं यस्य तं तथोक्तं विदुर्जानन्ति । पुराविद इति शेषः । अङ्गमोचनमेवाङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा तथा कथयन्तीत्यर्थः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः ॥

तदनु मानससरःप्रसृतां सरयूमतिक्रम्य वृत्रवधप्रवृद्धवृद्धश्रवःपङ्कक्षालनलब्धमलयोर्मलदकरूश[3]नाम्नोर्जनपदयोः सीम्नि कृतपदयोर्दाशरथ्योः पुनरप्येवमब्रवीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मानससरःप्रसृतां मानसाख्यकासारादुत्पन्नां सरयूं नाम नदीमतिक्रम्य तीर्त्वा वृत्रवधेन वृत्रासुरहत्यया प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यो वृद्धश्रवस इन्द्रस्य पङ्कः पाप्मा । स एव पङ्कः कर्दम इति श्लिष्टरूपकम् । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसोः' इति निघण्टुः । तस्य क्षालनेन लब्धमलयोः प्राप्तकिल्बिषयोः । संक्रान्तमालिन्ययोरिति या-

१. 'परिगृहीत;' 'प्रतिग्रहीत' इति च पाठः. २. 'एकं प्रदेशं' इति पाठः. ३. 'लब्धमलदकरूशकनाम्नोः' इति पाठः.

वत् । अत एव मलदकरूशनाम्नोर्मलदः करूशश्चेति नाम ययोस्तयोर्जनपदयोर्देशविशेषयोः सीम्नि पर्यन्तभुवि । दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः कृतपदयोर्विन्यस्तपादयोः । प्रविष्टपादयोः सतोरित्यर्थः । पुनर्भूयोऽप्येवमब्रवीदुवाच । मालिन्ययोगान्मलदः, करूशः क्षुत्कार्श्यं वा तद्योगात्करूश इति संज्ञानिर्णयः ॥

यक्षः सुकेतुर्द्रुहिणप्रसादा-
ल्लेभे सुतां कामपि ताटकाख्याम् ।
सुन्दः किलैनां परिणीय तस्यां
मारीचनीचं जनयांबभूव ॥ ३९ ॥

यक्ष इति । सुकेतुर्नाम यक्षो देवयोनिविशेषः । 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' इत्यमरः । द्रुहिणस्य तपसा समाराधितस्य ब्रह्मणः प्रसादादनुग्रहात् । 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिणः' इत्यमरः । ताटकेत्याख्या नाम यस्यास्तां कामपि कांचित्सुतां पुत्रिकां लेभे प्राप । जनयामासेत्यर्थः । अथ सुन्दो नाम कश्चिद्यक्ष एनां ताटकां परिणीयोपयम्य । भार्यात्वेन परिगृह्येत्यर्थः । किलेति वार्तायाम् । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । तस्यां भार्यायां ताटकायां मारीच इति नीचं क्षुद्रम् । मारीचनामानं कंचन तनयमित्यर्थः । जनयांबभूवोत्पादयामास ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एकदा[1] सुन्दे निहते[2] मारीचः कुम्भसंभवमभिभूय[3] तस्य शापादवाप कौणपताम् । ताटकाप्यभूत्[4] पुरुषादिनी ।

एकदेति । एकदैकस्मिन्समये सुन्दे निहते सति । अगस्त्येनेति शेषः । मारीचः कुम्भसंभवमगस्त्यम् । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । अभिभूय पितृवधजनितरोपात्तिरस्कृत्य तस्य कुम्भसंभवस्य शापात्कौणपतां राक्षसत्वमवाप प्राप्तवान् । 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात्' इत्यमरः । तथा ताटकापि पुरुषादिनी नरमांसभोजिनी राक्षस्यभूत् । अत्रेदं रामायणवचनम्—'अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताटकामभिशप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहाय त्वं दारुणं रूपमाप्नुहि ॥' इति ॥

ततः किमित्याशङ्क्यावश्यं त्वयेयं हन्तव्येत्याह—

सेयमज्ञासनसिद्धसिन्धुरसहस्रप्राणात्मजेन[5] सह जनपदविपदं[6] विदधाना व्यापादनीया त्वयेति ।

1. 'एकदा तु सुन्दे' इति पाठः. २. 'विनिहते' इति पाठः. ३. 'कुम्भसंभवमुनिमभिभूय' इति पाठः. ४. 'चाभूत्;' 'अप्यासीत्' इति च पाठः. ५. 'आजन्मसिद्ध' इति पाठः. ६. 'जनपद' इति पाठः.

सेति । अब्जासनस्य तपःपरितोषितस्य ब्रह्मणो वरात्सिद्धो निष्पन्नः सिन्धुरा गजास्तेषां सहस्रस्य प्राणः पराक्रमो यस्याः सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहाबलसंपन्नेत्यर्थः । 'सिन्धुरः सामजः कुम्भी' इति पर्यायेष्वमरः । अत एवात्मजेन सह जनपदविपदं निजाश्रमदेशोपप्लवं विदधाना कुर्वाणा सेयं ताटका त्वया व्यापादनीया हन्तव्या इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥

रामस्तमाकर्ण्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

राम इति । रामस्तं विश्वामित्रोक्तं ताटकावृत्तान्तमाकर्ण्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य ताटकाहननस्य शङ्कां भयमकरोत्कृतवान् ॥

स्त्रीहत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वात्ताटकावधसंशयं श्रीराममनसि विद्यमानं पूर्वदृष्टान्तकथनेन निरस्यति—किं चेत्यादिना ।

किं च । वैरोचनीं मन्थरां वसुंधरापराधधुरंधरां पुरंदरेण निहतां जनार्दनकृत[1]मर्दनां च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दां सुन्दवधूवधविचिकित्सामु[2]त्सारयामास ।

किं चेति । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि—' इत्यादिना खच् । 'अरुर्द्विषद्—' इत्यादिना मुमागमः । तस्या अपराध उपद्रवाचरणरूपे धुरंधरां समर्थाम् । तदुपद्रवाचरणतत्परामित्यर्थः । धूरेव धुरा तां धारयतीति धुरंधरेति विग्रहः । प्रक्रिया तु पूर्ववत् । अतएव पुरंदरेण पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरंदर इन्द्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः । तेन निहतां व्यापादितां वैरोचनीम् । विरोचनो नाम राक्षसस्तस्यापत्यं स्त्री वैरोचनी तां विरोचनपुत्रीम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । विशेषणमेतत्कैकेयीदासीसंदेहनिवृत्त्यर्थम् । मन्थराम् । च तथा जनार्दनेन जामदग्न्यरूपेण विष्णुना कृतं विरचितं मर्दनं विदारणं यस्यास्ताम् । छिन्नशीर्षामित्यर्थः । भार्गवजननीं परशुराममातरं रेणुकां च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया निर्दिश्य दाशरथेः श्रीरामस्यामन्दामनल्पां सुन्दवधूवधविचिकित्सां ताटकावधगोचरसंशयमुत्सारयामास निरसितवान् । 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः ॥

आश्रुतः श्रुतवृत्तेन तेन सुन्दप्रियावधः ।
तमेवान्ववदत्तस्य चापः शिञ्जारवच्छलात् ॥ ४० ॥

आश्रुत इति । श्रुतवृत्तेन प्रख्यातचरित्रेण । अथवा श्रुतं विश्वामित्रमुखादाकर्णितं वृत्तं मन्थरावधादिपूर्ववृत्तान्तो येन तेन तथोक्तेन । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढवर्तुले' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण सुन्दप्रियायास्ताटकाया वध आश्रुतोऽङ्गीकृतः ।

1. 'तार्दनां' इति पाठः. २. 'उत्सादयामास' इति पाठः.